folk/ed. Derg, 2020; 26(1): 173-185
DOI: 10.22559/folklor.1029

İnsan-ı Kâmil Olma Yolunda Bir Sultan Şair: Muhibbî

A Sultan Poet in the Perception of "İnsan-ı Kâmil": Muhibbî

Nazire Erbay*

Öz

Yüzyıllardır insanın âlemdeki mana değeri dünya edebiyatlarına ait bütün sanat dallarında anlamlandırılmaya çalışılmıştır. İnsanın kendine bakışını, yüzyıllara göre verdiği varlık mücadelesini araştırmak edebi metne bakışta önemlidir. Klasik şairler bireysel seviyede tekâmülün tasavvuftaki karşılığı insan-ı kâmili kendini anlama ve yeryüzünde konumlandırmada kullanırlar. Bir sultan şair olan Muhibbî'yi kişilik ve sanatçı olarak tanımak için şiirleri üzerinden araştırma yapmak çalışmanın hedefleri arasındadır. Bundan dolayı insan-ı kâmil kavramı izlek olarak alınmıştır. Sıradan insan için insan-ı kâmili algılama farklıdır. Bir sultan için bu kavram algısının farklılığı metinde ortaya koyulmuştur.

Burada ayrıca dünya edebiyat tarihinde pek örneği görülmeyen sultan şairliğe gönderme yapılmaktadır. Muhibbî Osmanlı edebiyatının önemli sultan şairlerindendir. Muhibbî'nin sultan ya da şair olması dışında kul bilinciyle yazdığı beyitleri oldukça dikkat çeker. Şair bir padişah olarak Allah'a kul olmayı nefsini terbiye etme şeklinde ifade eder. Çalışmada Muhibbî'nin gazellerinde padişahlığına doğrudan vurgu yaptığı beyitler ön plana çıkarılmaktadır. Şairin padişah, insan, kul, kâmil insan gibi uçlardaki ruh halini vurgulaması örneklerle aktarılmaktadır. Beyitlerde Kanuni Sultan Süleyman'ın sultan olarak bilhassa kâmil insan olmayı öne çıkarması mühimdir.

Anahtar sözcükler: *Klasik Türk edebiyatı, Kanunî Sultan Süleyman, Muhibbî, tasavvuf, nefis*

Geliş tarihi (Received): 25 Aralık 2018 - Kabul tarihi (Accepted):03 Ocak 2020

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. nazire.erbay@atauni.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-6905-0178.

Abstract

For centuries the meaning of man in the world has been tried to be meaningful in all branches of art in the world literature. It is important to look at the literary text in order to investigate the self-view of man and his struggle for existence according to centuries. Classical poets have tried to understand and position themselves on the earth in the context of the mystic which is the equivalent of evolution in Sufism on an individual level. The aim of this study is to research Muhibbi, who is a sultan poet, through his poems in order to get to know personality and literary sense. For this reason, the concept of insan-ı kâmil was taken as a subject. For ordinary people, insan-ı kâmil perception is different. The difference of the perception of this concept for a sultan is revealed in the text.

Here, also, reference is made to the sultan-poet who has not seen many examples in the history of world literature. Muhibbi is one of the important sultan poets of Ottoman literature. Apart from being Muhibbi, sultan or poet, the couplets he wrote as servants are quite remarkable. The poet expresses being a servant to Allah as a sultan by means of nurturing his self. In this study, couplets in which Muhibbi emphasizes the sultanate in his ghazals are highlighted. The themes of poet sultan, human, servant and perfect human are emphasized with extreme examples. In these couplets, it is important that Suleiman the Magnificent promotes being a perfect human being as a sultan.

Keywords: *classical Turkish literature, Suleiman the Magnificent, Muhibbi, mysticism, human self*

Giriş

Âlemin ruhu insanda saklıdır. Varlık âleminde her şey insan için yaratılmıştır. Bu imkân insanın yeryüzündeki yetki alanını genişletmiş yaratılış özelliklerinden doğabilecek sonuçlardan dolayı da insanın bizzat kendini kontrol altında tutmasını mecbur bırakmıştır. İnsan her ne şartta ve konumda yaşarsa yaşasın kendini ıslah etmekle mükelleftir. İnsanın kendini terbiyesi ya da bilmesi var oluş sebebine, mananın idrakine vesile olur. İnsanı insan yapan görevlerden biri yaratılma gayesine uygun olarak yaratanla bağını edep dairesi içinde kuvvetlendirmesidir. Akıl düzleminde insanın kerem sahibinin fiillerine şahitlik imkânı arttıkça ben'ine karşı tavrı daha çok âlemdeki nizam karşısında kul duruşu olarak şekillenir. Aslında sarp derinlikli yollardan sonra ruh eğitimini tamamlayan ben'in aşkın ben'e ulaşması kolay değildir. Nefis tezkiyesinde masivadan yüz çevirmenin zorluğu karşısında aldanma ihtimali bile söz konusudur. Aşkın ben, kurtuluşun işaretlerini tekâmül derecesiyle gösterir. Tekâmüle erme yoluna mutasavvıf için esas olan âlemin yaratılış teminatı, Hz. Muhammed'in ahlakıyla ahlaklanmak veya Mutlak Varlık'ın insanda tecellisinin en mükemmeli hakikat-i Muhammediye'yi bilme, tanıma, ona vasıl olmak amacıyla nefsin mahiyetini kavramadır. Bu, insanın ontolojisinin farkına varması İbn-i Arabi'nin ifadesiyle 'yetkin insan' olmada nefisle verilen mücadelenin başlangıcı hatta neticesidir.

İnsanın var olduğundan beri varlık kavgasının özü kendini, eşref-i mahlukatlığı, tecelliyi idrakle alakalıdır. Bunlara ilaveten insan kendisine nimet verilenlerin en mükemmeli ve dahi Mutlak Varlık karşısında âlem-i suğra olduğu için, 'kendisine nimet verilenlerin yolunda yani sırat-ı müstakim yolu'nda sabit-kadem olmayı bildiğinde kul nezdinde maksadına nail olur. Bu adımlar, insan ben'inin yok oluşunda mana anlamında âlem-i kübra olmaya imkân sağlayabilir. Peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salih kullar bahsedilen sırat-ı müstakimde akla gelen ilk isimlerdir. Bu büyük zatlar, çilesini çekip mücadelesini başarıyla vermiş yani 'büyük cihat'tan başarıyla çıkmış kimselerdir. En güzel surette yaratıldığına şüphe olmayan insan, yeryüzünde cismani varlığı ile bulunduğu sanılırken aslında hiçbir zaman ruhani yanını terk etmemelidir. Bu gayret kulun Allah'la yakınlığına vesile olur. Riyazet-i ruhiyyede mücadele nefsin öldürülmesi tasavvufi terimle, zühde karşılık gelir. "Allah, insanı en güzel surette yaratarak insana kendi ruhundan üflemiştir. Her sahih manevi yol için gerekli bir unsur olmakla birlikte insan ruhunda mükemmelliğe ulaşmadan önce ölmesi gereken bir şeyler vardır. Çünkü insan vücudu Tanrı tapınağıdır" (Nasr, 2001: 188). Âlemde diğer varlıklar karşısında insanı muhatap alan insana zübde-i âlem olma sıfatı lütfeden Allah topraktan yarattıkları karşısında kendisinin bilinmesini ister. O'nun nasıl bilineceğine dair ilk cevap tecellileri idrakle alakalıdır.

İnsan ruh ve bedeniyle bütündür. Nefis tek boyutlu olgu değildir. Tasavvuf terbiyesine göre insan nefsinin en mühim vazifesi şahitlerle Mutlak Varlık'a vasıl olmaktır. Bahsedilen güzergâhta usve-i hasene, Hz. Peygamberin yolu, esasında ideal insanın yetiştirilmesidir. Bundaki maksat yeryüzünde insanı Yaratan'ından uzaklaştırıp onu Tanrılaştırmak değildir. Çünkü İslam'ın insana bakışı Batı'nın hümanist anlayışından farklıdır. Bu İlahi kaynağa layık olabilmek için bireyin bizzat kendisi, toplum ve en mühimi ahiret yönünden kurtuluşu için doğru örnekleri takip etmelidir. "İçinizden Allah'ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resulullah'ta güzel bir örneklik vardır" (Ahzap, 33-21).

Birçok din ve inanışta insan-ı kâmilin karşılığı kavramlar vardır, lakin şahs-ı manevisinde Hz. Peygambere benzer ruhta ahlak anlayışı, temel olandır. İnsan-ı kâmil olma yolunda ben'i öteleyerek verilen nefis mücadelesinde Hz. Muhammed'in manevi hüviyetine bürünerek ruhen yükseliş sağlanır. Kısacası bireysel seviyede irşadın tasavvuftaki karşılığı insan-ı kâmile ulaşılır. İnsan-ı kâmilin ben'i gibi içtimaiyyatta hal, tavır ve yaşam şekliyle değişim ve dönüşüm yaşanmasına vesile olur. "İnsan-ı kâmil kavramı tasavvuf literatürüne Muhyiddin İbnü'l-Arabi tarafından yerleştirilmiştir. Allah insan-ı kâmili yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun mertebesini meleklere tarif etmiş ve onlara insanın âlemde kendisinin halifesi olduğunu bildirmiş, göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine âmâde kılmış, böylece Allah'ın âlemdeki hükmü insan-ı kâmil ile zâhir olmuştur. İbnü'l-Arabi'ye göre âlemin varlığının sebebi ve koruyucusu bu, insan-ı kâmildir. Allah'ı ancak insan-ı kâmil bilebilir. Çünkü o Allah isminin mazharıdır. İnsan-ı kâmil Hak ile halk arasında bir köprü vazifesi görür" (Aydın, 2019). İnsan-ı kâmil, insanın insanlığında dirilmesi ve kul olma bilincinin ruhunda yeşerip gelişmesidir.

Yaratılışının gayesini çözme, yeryüzünde Mutlak Varlık'ın gölgesi olan insan için, filizlenme hatta yeşerme, velhasıl insan-ı kâmillik, herkeste aynı şekilde ve sürede tezahür etmeyebilir. Bu durum, kulluk bilinciyle alakalıdır. "Câmi, insan-ı kâmilin üç ana yönünü

yaratılışın ontolojik prototipi olarak tartışır: Birincisi, 'Allah' ismi için tezâhür yeri; ikincisi, yaratılışın gayesi; üçüncüsü Allah'ın halifesi olarak kâmil insan. Kâmil insan kesinlikle mükemmelliğinin ve tamlığının son sınırındaki insani nefstir. İnsan için bu durumun ötesinde anlaşılabilir olan hiçbir şey yoktur. Bunun ötesinde ancak İlah ve Mutlak O'luğun veya hüviyetin (Zat) bulunduğu söylenebilir. Gerçekte insan-ı kâmil ile 'Allah' ismiyle, yani O'nu anladığımız şekliyle ve tüm olumlu niteliklere (sıfat) sahip olan Tanrı ile işaret edilen ontolojik düzey arasındaki tek fark, Allah'ın Rabb, insanın ise kul olmasıdır" (Chittick, 2016: 171-176). Hz. Peygamber gibi, sözüne ve eline güvenilen hikmet sahibi insan-ı kâmilin eşyanın hakikatine vakıf olması dolayısıyla âleme bakış ve muamelesi muhakkak farklı olacaktır.

Nefsine hükmeden insan modelinin fiiliyattaki göstergesi her durumda mümkün gözükmese de ideale vasıl olmanın anahtarı kendini bilmedir. Kendini bilme basamakları insan ruhunun nefs-i emmareden başlayıp nefs-i raziyyeye oradan nefs-i kâmile uzanan arınma süreciyle alakalıdır. "Ma'rifet-i nefs (ma'rifetü'n-nefs) terkibi felsefede zihnin varlığı kavrama sürecinin, ahlakta insanın ruhunu kötü huylardan arındırıp üstün meziyetlerle donanarak kemale ulaşma gayretinin, tasavvufta Hakk'ın bilgisine ulaşma çabasının başlangıcı olarak gösterilmiştir. Nefsi hakkında edindiği bilgiden hareket ederek Hakk'ın bilgisine ulaşır. İnsanın Hakk'a dair bilgisi nefsine dair bilgisi ölçüsünde olduğundan Hakk'ı daha iyi bilmesi için nefsini daha iyi bilmesi gerekir" (Uludağ, 2019). Eşya ve hadisede Hakk'ı görmek insan için şüphesiz başarıdır. İnsanın sonsuzluk menziline varmada en büyük ve zorlu aşaması nefsini tanımada katedeceği külfetli yoldur.

Saltanat şair ve insan-ı kâmil

Şiir ruhla, maneviyatla ilgilidir. Şairin işi his, hayal ve estetiktir. Şair, insanın âlemdeki durumunu, dili estetize ederek aktarır. Osmanlı şairi, sadece şair değildir. Ruh perdelerini bir bir kaldırıp içinden süzülenleri şiirleriyle aktaran şairler, eserleriyle kendi varlığını adlandıran nizamı okuyan ve nizama etki eden kimselerdir. Klasik şairin mısralarında anlatılanlar mazmunların verdiği güçle sembollerle var olsa da hedef, sözün letafetine kapılmak değil nuraniyyetten kalanları da aktarmaktır. Klasik şairler şiirde soyut olan unsurları kullanır ve sistematize ettiği yazma usulü ile nesneyi anlatıyor gibi gözükse de hedefi insandır, öznedir. Genel olarak bütün sanat dallarındaki gibi şiirin öznesi zaten insandır. Şair, insanla ve kendisiyle irtibatı doğrudan olan dinamik bu sanat dalıyla meşguldür. İlaveten şiir hakikati arama ve bulma bazen duyguyla duygudan sıyrılıp mantık ve akıl yoluyla ifadesini bulur. Şair, insan-ı kâmil olma yolunda dünya ile mesafesini ayarlarken akıl, gönül veya ruh birlikteliği noktasında duygudan sıyrılmak durumundadır. Çünkü insan hakikat yolunda duygulanmanın yanında fikretmenin olgusal zemininde devşirdiği malumatlarla hareket etmelidir. "Sanat ve bu meyânda şiir, 'ben'e bağlı bir oluşumdur. Felsefe-bilim, öncelikle de onun felsefe yakası dahi 'ben'den ortaya çıkan bir sistem yapısıdır. Ancak, süreklice 'senler'in anlama gücüne hitap etme derdindedir. 'Ben–öznesine', 'sen–öznesi' katıldığı ölçüde anlama–duygulanma birliği sağlanabilir. Ben ile sen özneleri anlama gücü potasında eriyip imtizâc etmeleri, duygulanma–düşünme birliğinin parçalanması ve bir veri olan düşüncenin, duygudan tecridiyle mümkündür" (Duralı, 2019). Bu, insan için, mikro kozmos alanını, ruh ve eşyanın manası ile meşgul olmayı ve zahirden ziyade, batınla irtibatını kuvvetlendirmesini gerektirir.

Dünya edebiyatında sultan, kral ya da hükümdar statüsünde şair olanların oranı Osmanlı edebiyatındaki kadar güçlü, sayısı da çok değildir. Muhibbî, yaşadığı dönemdeki şiir geleneğinin takibini bırakmadan oluşturduğu divanındaki gazel sayısı, ele aldığı çok yönlü konularla dikkat çeken sultan şairlerdendir. Muhibbî sultan olmasından dolayı etrafı kalabalık gözükse de inancının, imanının kendisine işaret ettikleriyle şiirlerinde nefsine yönelik, şiirsel veya ritmik ezgilerle karışık mahkemesini kurduğu açıktır. Bu haliyle Muhibbî'nin şiirleri geleneksel söylemin dışında, sultan ya da şair olmanın ötesinde kul bilinciyle yazılmış olmalarıyla dikkat çeker. Şair, mısralarında padişahlık payesini bir tarafa bırakıp ruh beden birliğiyle manayı önceler. Şairin Rabb'i huzurunda nefsiyle zorlu mücadelesini sonlu olan bedeniyle ve adının önündeki dünyalık sıfatlarıyla verdiği açıktır. Muhibbî kul olarak her şeyin insanda bittiğinin farkındadır. Şair gazellerinde, dikkat çekici oranda, padişahlık makamının insanların zihnindeki meth ü senasını elinin tersiyle iter. Padişah olarak Allah'a kul olma idrakiyle, deni dünyada yalnız yürüyeceği alanın farkındadır. Muhibbî nefis muhasebesini açıkça vererek kendi özel sahasında varlığını konumlandırır. Bu şekilde kendi kendiyle olan hasretini gidermiş olur. Sonunda dünyada ona verilen 'muhteşem' lakabını belki de kuru gürültü olarak gören/ecek kimliğini mısralarıyla ortaya koyar. İnsan olmanın gerekli bilincini nefsini öteleyerek Hz. Peygamberi ve Rabb'iyle kurduğu ünsiyeti gösteren Muhibbî, insan-ı kâmil olma adına tekâmülünü eserlerine yansıtmış olur.

Medeniyetlerin oluşum sürecine insan faktörü doğrudan etki eder. Toplumun hayata, insana, sanata bakışı gelenek, dil ve dinle olan ilişkileri medeniyetin inşasında mühim faktörlerdendir. Dünyanın dört bir yanına, insanı merkeze alarak medeniyetini götüren Osmanlı İmparatorluğu hizmet anlayışını İslam düşünce sisteminden almıştır. İslam düşünce sisteminde insana hizmet eden inanış, anlayış ve içtimaî hizmetlerin yanında insan-ı kâmil olarak adlandırılan Müslim insan tiplemesinin örnek olması önem arz eder. Peygamberine vahiy yoluyla gelenleri hayatına uygulayan vahiy tipi insan, birey ve toplum için Rahmani nefesle kiri, pası temizleyerek insan adına ideali yakalama peşindedirler.

Tasavvuf şiiri insanın dünyada varlık mücadelesi verirken diğer varlıklar karşısında hem insan zümresinden olmanın önemini hem de nefsin dizginlenerek kulluğu önceleyen anlatımlarıyla sahici dil kullanan köklü bir eğitim müessesesi niteliğindedir. Ezber bilgilerle anlaşılmaz, sadece sanatlı anlatımdan ibaret olduğu söylenen klasik şiirin dil ve anlatımı bir öğreti anlayışıyla insanın insana önemini estetik şekilde ortaya koymayı başarmıştır. Bu çalışmada dünya edebiyat tarihinde pek örneği olmayan fakat Osmanlı edebiyatında hemen her yüzyılda görülen sultan şairliğe gönderme yapılarak Osmanlı'nın sultan şairlerinden Kanunî Sultan Süleyman'ın gazellerinde kendi 'padişah'lığına doğrudan vurguladığı beyitler ön plana çıkarılmaktadır. Beyitlerde klasik şiirde sıklıkla sevgili/maşuk adlandırmasında kullanılan 'padişah' mazmunu çalışmanın kapsamı dışındadır. Kıtalara hükmederken tebaasına girenlerin sorumluluğuyla yaşayan sultanın ulu bir mihrabın karşısındaymışçasına tefekkür halinde teslim olduğu ve Allah'ın bütün imtihanlarına sadakatle karşılık vermiş kul olarak 'padişah-insan-kul-kâmil insan' durumunu tevazuuyla söze yansıtışı ortaya koyulmaktadır.

Muhibbî'nin beyitlerine göre dünya nimetlerinin etrafını çevrelemesinde bir mana görmemeli, onları sahiplenmemelidir. Şair klasik şiirin vakur diliyle hırsa kapılıp yeryüzüne sahip olma güdüsünü ortaya koymaz, ütopik hayallerini sıralamaz. İnsan olarak onun için

hâkim olma veya padişahlık zaten araçtır. Padişahların iktidarlarını bir tarafa bırakıp varlıkları hikmetle karşılık bulduğunda nefse yüklenen değer farklılaşır. Böylece beşeri olan merkezden uzaklaşılarak aşkın değerlere vasıl olunur. Muhibbî beyitlerinde adeta arama, bulma, bilme ve olma yolunda dünya yolcusu bir profil çizer. Bilmeye dair ediminde bahsi geçen hikmete yönelik anlayışıyla çok sayıda ifade sergiler. İnsan hikmetle, kimlik kazanır, Mutlak Varlık bilgisine sahip olur. "Ruhun üstün iyiliği Tanrı bilgisidir ve ruhun bütün erdemi Tanrıyı bilmektir. Var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey olamaz ve tasarlanamaz" (Spinoza, 2011: 217-46). Bu sayede dış görünüşe bağlı olmayan insan, her ne kadar eşref-i mahlûkat olsa fena olma bilinciyle tanışır:

Bakarsan zâhirâ dirsin benümçün pâdişâham ben

Velî ma'nî yüzinden gör bir ednâ hâk-i râham ben (Muhibbî, 2153/1)

(Dış görünüşte bakarsan bana padişah dersin. Oysa mana boyutunda fani yolun toprağıyım ben.)

Kapı eşiği metaforu, klasik şairler tarafından sıklıkla kullanılır. Kapı eşiği bekleme yeridir. Gönül ehli âşıklarda kapı eşiğine varmak için verilen mücadele, orada bekleme ya da kapı eşiğinin hizmetkârı olmak büyük pâyedir. Klasik şairler, geleneği takip ederken tekâmüle eren ruhlarını, her ne anlatırsa anlatsınlar, insana insanın 'hal'ini anlatmakla mükellef görürler. Muhibbî, dünyaya hükmeden bir iktidar bile olsa Mutlak Hakikat karşısında zayıftır, kul olarak bunun farkındadır. Onun kapısı ya da eşiği ihsan ve felaha ermenin vesilesidir. O zaman o kapı eşiğinde sıdk ve ihlasla beklenir, o eşik öpülür. Muhibbî'nin bu tavrında Allah'ı tecellilerindeki idrak etmekle dünyaya dairleri yok sayma inancı, teslimiyeti de yatar:

Pâdişâh-ı âlem olmakdan ise yegdür bana

Hidmet idüp âsitânunda olam kemter-i abîd (Muhibbî, 328/4)

(Kapının eşiğinde sana hizmet ederek kulun en kötüsü olayım, [bu] âlemin padişahı olmaktan daha çok tercih ettiğim şeydir.)

Osmanlı'da şiir, sanatsal değer olmanın ötesinde içtimai hayatı yansıtma, düzenleme ve şairin ben'i ile yaptığı hasbihâllerini samimiyetle gösterilmesinde bir araçtır. Klasik şairler dünya ve ahiret görüşünü ifade etmek için şiiri vasıta kılar. İnsan ben'ine ait her şey soyut, sanatsal olandan alınıp maddi düzlemde ifadesini bulur. Soyutluktan somutluğa giden anlatım hiçbir şairde donuk ve ruhsuz değildir. Bu bağlamda şair padişahlık ve kul olma arasındaki engebeli güzergâhı imanının ve iradesinin gücü ve nefsin aşılması zor ibtilalarını yok sayıp hükm-i İlahiye razı olarak başardığını gösterir. Muhibbî padişahlık sıfatını Mutlak Allah'a atfen söyler. Çünkü âlem Allah'ın esmasının yansımasıdır. İnsan-ı kâmile bu hakikatleri idrak kalır. Şairler geleneği takiple şiir yazarken her şairin ruh dünyasına, sanat anlayışına göre söz deryası ve yazma tercihi vardır. Kısacası Muhibbî de divanında klasik şiire göre alışıldık ya da geleneksel tercihleriyle gazel oluşturmasının yanında kendi anlam ve ruh dünyası içinde yalnızlığını kulluğu ile birleştirerek farkındalık oluşturur. İnsan ömrü boyunca hep sınanır. Aklı, gönlüyle ayakta kalan nefis tezkiyesini tamamlayabilen insan, kulluğunun farkında olarak özgürlüğünü ilan eder:

Pâdişâha tuhfe itdüm cân u dil eyle kabul

Çünki yok katumda bir nesne benüm serden lezîz (Muhibbî, 362/3)

(Canımı ve gönlümü padişaha hediye ettim, çünkü benim nezdimde başımdan daha kıymetli bir şeyim yok.)

Pâdişâha senden özge yok benüm bir kimsenem

Bu Muhibbî gibi kapunda senün bin bende var (Muhibbî, 391/5)

(Ey padişah senden başka benim kimsem yok. Bu Muhibbî gibi kapında bin kölen var.)

Pâdişâhısun nola çokdur kapunda kullarun

Sâdıku'l-kavl bu Muhibbî gibi biri kul degül (Muhibbî, 1666/5)

(Padişah olan sensin kapında kulların çoktur. Bu Muhibbî'ye benzer doğru sözlü [sözüne sadık] olan bir kul yoktur.)

Pâdişâh iken kapunda benden olmakdur murâd

Kim ki ol istemeye ola ziyâde devletin (Muhibbî, 2089/5)

(İsteğim padişah iken kapında köle olmaktır. Kim istemez ki, devletinin gücü artsın.)

Şiir doğrudan yahut mazmun, simge ya da metaforlara dayalı bir anlatımla insan hayatına değer ya da mana kazandırır. Kısacası içkin ya da aşkın insana ve hayata dair olması gerekenler şiirin bünyesindedir. Bütün şairler gibi Muhibbî, gerçek ya da düş unsurlarla hayat macerasını şiirlerine yansıtır. Kanunî Sultan Süleyman gibi bir sultandan 'bir padişaha kul olma isteği'nin olması ilk bakışta okuyanı şaşırtır. Muhibbî, hayatın parçalanamaz akışı içinde gerçeklik deneyimini inanmış insanın duruşuyla şahsî iradesinde eritir. Nefsin ruhun potasında eritilmesinde insan olma ve Hak-âlem ilişkisi esastır. Burada dünyanın bütün varlığı karşısında kâmil insan öne çıkmaktadır. Kâmil insanın duruş şekli maddeye olan yakınlık hükmetme şeklinde tezahür etmez. Muhibbî'nin beyti Yunus Emre'nin mısralarında âlemin sultanına kul olarak 'var' olma idrakiyle aynıdır. "Sultana kul olan bu şârun sultânı var cümleye ihsânı var/ Sultânıla bilişen yog iken vara benzer" (69/8).

Ne taht u tac u mülket-i İskender isterem

Bir pâdişâha bende olam ekser isterem (Muhibbî, 1899/1)

(Ne taht, taç ne de İskender'in ülkesini isterim. Daha çok bir padişaha kul olmayı isterim.)

Şair ve arif kalemiyle her nesnede ruh aradığını gösterir. Kalem, kılıç yerine tasavvur edilemez. Şairin kalemi hayatı doğrudan yönlendirme kılavuzu değildir. Buna mukabil şair insan gerçekliğini ele alırken sevme, sevilme, beğenilme duygu ve arzusunu şiirlerinde doğrudan ya da imgelerle anlatır. Mutasavvıf şairlerse insanın yaratılış gayesine uygun olarak Hakk'ın kendisine lütfettiği sıfatlara uygun şekilde yaşaması gerektiğini anlatırlar. "İnsan, mertebe olarak varlıkların en altında, kemâlat noktasında ise en üstündedir. İnsan, zattır, sıfattır, arştır, kürsîdir, levhdir, kalemdir, melektir, cindir, gökler ve yıldızlarıdır, yerdir ve içindekilerdir, dünya âlemidir, ahiret âlemidir" (Kartal, 2011: 23). Dolayısıyla insanın ihtirasın, kinin, dünyalık tutkunun esiri olması beklenemez. İnsan için üstünlük sadece tanım ve tabirde sınırlı eşref-i mahlukatlıkla alakalı durum değildir. Çünkü insanın gün geldiğinde çürüyecek olan maddi bedeniyle övünmeye kibre kapılmaya değecek hiçbir şeyi yoktur. Bir klasik şair ve sultan olarak dünyanın birçok yerinde kendinden bahsettiren Muhibbî tam bir mürit duruşuyla ölümle hayat arasındaki bağı unutmadan varlığını konumlandırır:

Zâhirâ bakar isen âleme sultânam ben

Olmazam gırre veli hâk ile yeksânam ben (Muhibbî, 2132/1)

(Görünüşte bakarsan âlemin sultanı benim. Kibirli biri olamam, toprakla aynı seviyede biriyim.)

Türklerin kadim zamanlardan bugüne gelen dünyaya dair adlandırmaları 'dönek, kahpe, ödlek, yalan' olarak ifadesini bulur. Bunun yanında birçok metinde dünyanın her türlü süsüne rağmen geçiciliğinden ve ona bel bağlanılmaması gerektiğinden bahsedilir. Muhibbî için dünya yaşlı bir kadın gibidir, lezzet alınacak bir yer değildir. Muhibbî'nin bu duruşu insanın et, kan, kemik, ilik dışında ontoloji yapısının olduğunu dolayısıyla geçici tatmin duygularının insan-ı kâmille hazret-i insanla örtüşmeyeceğini ifade eder. İnsan sadece Mutlak Varlık'ın iradesinde vücut bulmuş dünya ayatından biridir. Dünyanın hâkimi değildir. Marifet ve hikmet sahipleri her anında Allah'ın kendisini gördüğü gerçeğini unutmadan yaşar, böylece eylemlerine şekil verir. Sonunda ruhunun asıl ihtiyacı olan kemalat derecesine yükselebilir:

Zîver-i dünyâya dil virme Muhibbî key sakın

Kime kılmışdur vefâ sana kıla bu pîre-zen (Muhibbî, 2015/5)

(Muhibbî dünyanın süsüne gönül verme hiçbir zaman. Bu kocakarının kime vefası vardır ki sana olsun.)

Nefsiyle nefsinin bitmez heves ve arzularıyla meşgul olan insan bedenini de ruhunu da kirden arındıramaz. Akıl sahibi düşünen insan 'padişah' bile olsa nefsinin peşinden gitmemek için âlemde gördüğü ibret ve nasihatlerden istifade etmek mecburiyeti hâsıl olur. Muhibbî, bu nasihati kendisi gibi bir hükümdar olan Hz. Süleyman'ın kıssasından yola çıkarak ahsen-i takvim üzerine yaratılmış olan insana yönelik söyler. Kutsal kitaplarda adı sıklıkla zikredilen "Hz. Süleyman, cinlerden ve insanlardan oluşan ordusu sayesinde hâkimiyeti altına aldığı bölgeleri muhteşem bir saraydan yönetiyordu. Bu saray dönemin en ileri tekniği kullanılarak üstün bir estetik anlayışıyla inşa edilmiştir. Sarayda göz alıcı sanat eserleri ve görenleri hayran bırakan değerli eşyalar mevcuttu. Süleyman'a verilen nimetler ve onun üstünlükleri bağlamında Kur'an'da yer alan bilgilere göre Süleyman, "Rabbim! Beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümranlık ver. Şüphesiz sen daima bağışta bulunansın" diye dua etmiş, "Bunun üzerine biz de istediği yere onun emriyle kolayca giden rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanları, demir halkalarla bağlı diğer yaratıkları emrine verdik" (Harman, 2019). buyurulmuştur. Büyük iktidar sahibi Hz. Süleyman'ın Allah'ın varlığı karşısındaki kul idraki, kendini 'yok' mesabesinde görmeye sebep olur. "Bir zaman cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu. Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca Hz Süleyman'a nasihat eder. 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!' Onun bu sözünden dolayı Süleyman neşeyle gülümsedi ve 'Ey Rabbim!' dedi, gerek bana gerekse anne babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına kat!" (Neml, 27/17-18-19) Klasik şiirde Allah veya sevgilinin, yüceltilen ve mükemmel sıfatlarla ifadesini bulan padişah olarak çok sayıda beyitte nitelendirildiği bilinmektedir. Tesadüfi olmayan tercihler aşk ve teslimiyet beraber ele alınır. Beyitlerdeki padişah zulmetmez, ona tabi olan ruh, kalbindeki kötü duyguları arındırır nefsini kötülüklerden men eder:

Pâdişâh isen bu pendüm gûş kıl zulm eyleme

Gör Süleymân kaçmayuben aldı pendin mûrdan (Muhibbî, 2090/3)

(Padişahsan bu nasihatimi duy, zulmetme. Süleyman'a bak, kaçmadı. Karıncadan da olsa nasihatini aldı.)

Mana, klasik şairlerde mucizeyle eş değer görülmüştür. Çünkü mana hakikattir, Allah'tır. Sanat yapmış olmak için şiir yazmanın ya da imajla oyalanmanın kıymeti yoktur. İnsan beşeriyetini unutmadan kendi nefsi için elzem olan manayı doğrudan ifadeye mecburdur. Muhibbî ,Süleyman peygambere yönelik duygu ve düşüncelerinin benzerini büyük kumandan İskender üzerinden gerçekleştirerek kul olarak varlığını anlamlandırır:

Kalmayısardur cihân halkın ana dil bağlama

Pâdişâh-ı dehr iken kaldı mı gör İskender'e (Muhibbî, 2470/5)

(Dünya ahalisine dünya kalmaz, ona gönül bağlama. Dünya padişahı iken İskender'e dünya kaldı mı bir bak.)

Muhibbî, yedi düvele hükmeden ve yeme-içme meclisleriyle tanınan Sasani hükümdarı Behram-ı Gûr üzerinden yine kendi adını zikrederek dünyaya meyletmeyen kâmil insan olma yolunda güçlü bir iktidarın profilini çizer:

Aldanup dünyâya dil virme Muhibbî kıl hazer

Kimse yok vire haber Behrâm-ı şâh-ı gûrdan (Muhibbî, 2090/5)

(Muhibbî çekin, dünyaya aldanarak gönül verme. Gûr şahı Behram'dan haber verecek kimse yok.)

Osmanlı içtimai hayatına ârifler, âlimler ve ilim ehlinin tesirini Anadolu toprağında ve fethettiği yerlerdeki hizmetlere bakıp görülebilir. Büyük sufi, şeyh ve hocalar padişahların çocukluk dönemlerinden şehzadeliklerine oradan sultan olup savaş meydanlarında verdikleri mücadelelerinde onlara yoldaşlık etmişlerdir. Aslında gönül ehilleriyle birliktelik Osman Gazi'nin Şeyh Edebali arasındaki mürit-derviş ilişkisi denilebilecek muhabbetten okunabilir. Gönül ehli, tarikat şeyhleriyle saygı ve hürmete dayalı eğitim, sohbet ve istişare, meclislerindeki birliktelikler daha sonra tahta oturma merasimlerindeki yetkiye kadar uzanmıştır. "Padişah, padişahlık salahiyetine sahip olması ancak şeyhlerin eli ile kuşatılan kılıç ile fiilen ilan ediliyor, aksi halde padişahlığı geçersiz sayılıyordu" (Gündüz, 1989: 473-478). Sultanlar, ârifl erin önünde diz çökerken içine girdiği sufi eğitimin, nefis tezkiyesinin, edebin, inancın ve imanın gereğini yerine getirmiş olur. "Eyüp Sultan'da Nakibül'l eşraf tarafından kılıç kuşanılmasıyla gerçekleşir. Manevî hiyerarşi bakımından üstte olan ehl-i beyt soyundan gelen bir seyyiddir; nakibü'l eşraftır. Padişah onun önünde eğilerek kılıcını kuşandıktan sonra sultan olur" (Kılıç, 2006: 115). İnsan yeryüzüne atıldığından beri iç ve dış âlemiyle sürdürdüğü yolculuğun öznesi olur. Bu yolculukta nefisle verilen mücadele insanın dünyalık sıfatı ne olursa olsun içindeki hazret-i insanın özünü yansıtabilir. Bu mücadele, aynı zamanda sorumluluk gerektirir. Özündeki ya da yaratılışındaki cevheri fiilleriyle yansıtan kişi insan-ı kâmil olmaya layık olur. Kanunî iktidarın dünyaya ait nefsî bir mücadeleyi gerektirdiğini belirtirken aslında maksadının insanı yüce vasfına kavuşturacak olan gönül ehilleriyle beraber olmak bu sayede vahdeti idrak etmek olduğunu vurgular:

Ey Muhibbî pâdişehlik çün ulı gavgâ imiş

Yegdür andan ehl-i dillerden olasın sen hemîn (Muhibbî, 2130/5)

(Ey Muhibbî, padişahlı büyük bir kavgaymış. Gönül ehli olanlarla her zaman beraber olmak her şeyden daha tercih edilen şeydir.)

Saltanat didükleri ancak cihân gavgâsıdur

Olmaya baht u sâ'adet dünyâda vahdet gibi (Muhibbî, 2627/2)

(Saltanat dedikleri dünya kavgasıdır. Dünyada vahdetten başka mutluluk olmaz.)

Her insanın yaratılış cevheri birbirinden farklıdır. Her insanın esasında aklı, gönlü, ilmi ile Allah'ı tanıma maksadına yönelik vermesi gereken bir mücadelesi vardır. İnsan kendisine lütfedilen nefes sayısınca O'nu görüyormuşçasına yaşamalı ve o şekilde dünyaya değer biçmesi gerekir. İnsanın bu idrakine murakabe denir. İnsan, murakabenin içinde tecelliyi idrakle tefekküre yönelir. Âlemde seyrettiği her şey onun için ibrettir:

Dâr-ı dünyâ ey Muhibbî kimseye kılmaz vefâ

Tagıdur bâd-ı hazân görmez misin gül revnakın (Muhibbî, 2161/5)

(Ey Muhibbî, dünya kapısından kimseye vefa yoktur. Hazan rüzgârı gül yaprağını dağıtır görmez misin?)

Klasik şiir, şekil olarak bugünlerde varlığını sürdürmese de yüzyıllar içinde zirvede olduğu dönemlerdeki gibi söze, şiire ve şaire verdiği kıymet insana dair ele aldığı konular ve mazmunlarla, İslami değerlerle, Türk kültüründe varlığını devam ettirmektedir. Çünkü, Allah'ın insan henüz nur halindeyken onu 'ol' mukaddes lafzıyla var eden Rabb'in hitabıyla söze ve dolayısıyla şiire verilen kıymet, şairliğe bakışı şekillendirmiştir. Dolayısıyla insanın Rabb'inin bilgisine ulaşması için teslimiyet içinde olması gerekir. Bunu daha çok dünya ve içindekilere meyletmeyen ehl-i gönül olanlar başarır. Bu bakışla Muhibbî için saltanat veya sultanlık, adının bakiye taşınması noktasında ehemmiyetli değildir. Muhibbî şiirleriyle sevgiyi, gönül muhabbetinin gerekliliğini ve aşkı anlatan şair olarak ehl-i dil olup 'şair' sıfatıyla bekaya taşınmayı tercih eder. İmanı ve tevekkülüyle sultanlık O'nu aramak ve O'na vasıl olmak için gönülden gelen bir pâye konumundadır. Kısacası padişahlık makamı, takdir edilerek kâmil olunmaz:

Pâdişâh-ı ışkam u dil defter ü dîvân bana

Derd ü mihnet sözlerin yazdum yeter unvân bana (Muhibbî, 27/1)

(Aşkın padişahıyım gönül defter ve divandır bana. Derdin ve sıkıntının sözlerini yazdım, bu unvan yeter bana.)

Yaratılışı gereği, en mühimi de yapıp etmeleriyle meleklerden yüksek kudreti olan varlık insandır. "İbn-i Arabi'ye göre bu mertebeye yükselen insan-ı kâmil ya da yetkin insan olmasaydı yaratılış amaçsız olacaktı, Allah bilinmemiş olacaktı. Çünkü Allah hem âlemde hem de yetkin insanda tecelli etmiştir. Yetkin insan, Hakikat'in (yani Allah ile âlemin) küçültülmüş bir suretidir" (Affifi, 1975: 83-84). Muhibbî'nin içinde doğrudan sultanlığına gönderme yaptığı beyitlerin dışında divanında yine 'padişah' sıfatını zikretmeden kulluk bilinciyle nefsini tezkiye eden çok sayıda beyti vardır. Bu beyitlerde şair, insan-ı kâmil olma yolunda yapılması gerekenleri, insanın aldananlardan olmaması gerektiğini zikreder. Muhibbî'nin gayesi

"Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Ancak iman edip iyi dünya ve ahiret için yararı işler yapanlar başka; onlar için kesintisiz bir ödül vardır" (Tin, 95/5-6). ayetinde belirtildiği gibi dünya nimetlerine kibri, riyası, hırsı ile bağlanarak nefsinden başkasına hizmet etmeyen kişinin esfeli safilinden aşağılara inmemesi için inancı ve imanıyla ikazlarda bulunmaktır:

Kim ki dünyâ nimetine aldanup meyl eyleye

Ana hayvândur disünler dimesünler ana nâs (Muhibbî, 1230/4)

(Kim dünyanın nimetine aldanarak meylederse ona insan demeyip hayvan desinler.)

Sakın aldanma cihân kılmaz sana hergiz vefâ

Seni aldayup hemân yoldan çıkarur âl ile (Muhibbî, 2471/2)

(Dünyaya sakın aldanma sana hep vefa göstermez. Seni aldatıp hile ile yoldan çıkarır.)

Kâmil insan İslam medeniyetinin en önemli göstergelerinden olan hayırda yarışmayı, imanının gereği olarak yerine getirmeye çalışır. Bu davranış, amel noktasında, ölümden sonra insanın hayırla yâd edilmesine vesile olacaktır. Kanunî gibi bir sultanın Hakk'ın karşısında duruşu kul idrakiyledir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının ulaştığı en ücra köşeye dahi hizmeti olan bir sultanın münacat hissiyatıyla yazdığı mısralarda dünyayı yaramaz çer çöp olarak adlandırması inanmış insanın neye meylettiğini yorumlama açısından dikkat çekicidir:

Tek beni sürme kapundan öldürürsen râzıyam

Ölmek evlâdur kişiye bir yaramaz addan (Muhibbî, 2283/4)

(Öldürsen razıyım, yeter ki kapından kovma beni. Kötü bir ad bırakmaktansa insan ölmeyi daha çok tercih eder.)

Çöpçe gelmez bu cihân gözlerüme zerre kadar

Benzedürsem ben anı itmen aceb hâr u hasa (Muhibbî, 2452/2)

(Bu dünyanın gözümde zerre kadar değeri yoktur. Dünyayı çalıya çırpıya benzetirsem garipsemeyin.

Nefisle ilgili hüküm vermek ve bilhassa cevherin parçası olan insan-ı kâmilin bilfiil varlığından bahsetmek için insanın fiillerine bakmak icap eder. İslam tarihinde buna en güzel örnek, İbrahim Ethem'dir. İbrahim Ethem hakkında farklı menkıbelerde teslimiyetin göstergesi adeta tufandan çıkan bir ruhun değişiminden anlamak söz konusudur. Muhibbî'nin gönül ehli olanlarla teşrik-i mesaî yaptığı daha önce ifade edildi. Muhibbî dünyaya ait zenginlik göstergesi olan şeylerden uzak durduğunu bir lokmaya razı olduğunu mısralarına yansıtır. Bunun yerine ehl-i tarik olup nefs-i emmareyi tezkiye etmenin lüzumu ve samimiyetini mısralarına yansıtır:

Terk-i mâl iden ider elbette fakrı ihtiyâr

Cübbe vü destârı neyler giysün ol dâyim palâs (Muhibbî, 1230/3)

(Malını terk eden elbette fakirliği tercih eder. Cübbe ve sarığı ne yapsın, o daima post aba giysin.)

Haydârîler gibi takdum gûşa kulluk halkasın

Boynuma halka olalıdan o zülf-i anberîn (Muhibbî, 2170/2)

(Boynuma anber kokulu zülfünü doladığımdan beri, Haydarîler gibi kulağıma kulluk halkasını taktım.

Mâl u câh u mülke bakmaz oldı dîdâr âşıkı

Zîra bir lokmaya kânîdir yimez dünyâ gamın (Muhibbî, 2169/3)

(Sevgili âşığı, mal, mülk ve memlekete meyletmez oldu. Öyle ki bir lokmaya razıdır, dünya gamını yemez.)

Hiç çekilmez merd olan dünyâ-yı dunûn minnetin

Görür iken gün başında dürlü dürlü illetin (Muhibbî, 2270/1)

(Her gün türlü türlü illeti başında görürken mert olan yalan dünyanın minnetini hiç çekmez.)

Bir şiir dilinde kullanılan tasavvurlar, şiirin ortaya çıktığı kültür hakkında da bilgi verir. Osmanlı şiirinin temeli tevhidi idrak üzerine kurulmuştur. Şairler şiirde kullandıkları imge ya da tasavvurları iman ve inançları ekseninde, söze zenginlik katarak kullanırlar. Klasik şairlerin çoğunda ve tasavvuf kültüründe de nefis, hep zemmedilmiştir. Daha açık bir ifadeyle nefse zulmetmeden nefsin doğru bir şekilde yönlendirmesinin gerekliliği şairlerin ortak vurgularındandır. Hz. Peygamberin zahidâne hayat tarzına karşılık gelen bu durum yokluğa değil, kendinde 'var'lığa karşılık gelir. Kısacası İslam, insandan hayattan kopmadan kulluğun gereklerini yerine getirmesini ister. Dünyaya ait, 'varlığa sevinmeyen yokluğa da yerinmeden' elest bezmindeki akdini de bozmadan bir hayatı benimser. "Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler" (Nur, 24/37). Dolayısıyla insan nefsinin doğru teşekkülü kulluğunun da gereğidir. İnsan uykuda ya da uyanıkken aciz kulluğunun farkında olarak kul-sultan irtibatı arasındaki konumunu belirlediğinde huzuru yakalayacaktır:

Şâdmânam ki kapunda olmışam kemter gedâ

Kim ki sana kul ola ol âlemün sultânıdur (Muhibbî, 371/3)

(Senin kapında değersiz bir kul olmaktan mutluyum. Sana kul olan [zaten] âlemin sultanıdır.)

İstemem kim ben olam kapunda bir kemter gedâ

İstemem kim yürüyem âlem içinde bibr-veş (Muhibbî, 1247/3)

(Kapında aciz bir kul olmayı isterim âlemde bir aslan gibi dolaşmayı asla istemem.)

Sonuç

Klasik Türk şiiri mazmun kullanımındaki fazlalık, kelimelere yüklenen çoklu anlam katmanları ve geleneksel söyleyişle bilinir. Bunun yanında klasik şairler kabul gördüğü yüzyıllar içinde bilhassa tasavvuf, nasihat içerikli ya da insan-varlık konularında hemen herkesin anlayabileceği sadelikte şiirler yazmışlardır. Bu şiirlerin bazılarında geleneksel söyleyişe uygun olarak mazmunlar ya da semboller yer alsa da şairler, anlatımlarında maksatlarına nail olmayı başarmışlardır.

Muhibbî klasik şiirde sıklıkla adından bahsedilen sultan şairlerdendir. Dünya edebiyatında klasik edebiyatta olduğu kadar görülmeyen sultan şairlerin dil ve anlatımı geleneksel olanla şekillenmesine rağmen iktidarlarına, padişahlıklarına ve en mühimi de bu makamların karşısında bulunan insan-kul olmaklıklarına dair çok sayıda beyit oluşturdukları görülebilir. Muhibbî, Türkçe Divanı'nın binlerce beytinde zengin konu dağılımı ile gazeller yazmıştır. Şair, ezber bilgi ile klasik şairlerin yaşam şartlarını veya karakterlerini eserlerine yansıtmadığı yönündeki düşünceyi öteler şekilde gazellerinde dikkat çekici oranda ruh hâlini, insan olarak varlığından ne anladığını; iktidarına ve padişah olmasına vurgu yapar.

Klasik şiir bütün özellikleriyle yüzyıllarca kendine yeten ve dönem dönem kendi içinde yenilenmeyi başaran bir geleneğin mahsulüdür. Muhibbî, geleneksel söz dizimi ve şiir söyleyişinden ayrılmadan şiirlerinde padişahlığına vurgu yaparken içine doğduğu ve içinde bulunduğu toplumun inancı ve imanı ile kul olmasının teslimiyetini beyitlerine yansıtır. Bunun yanında şair, teslimiyetinin aynasını insan-ı kâmil olma idrakini beyitlerine yansıtırken padişahlığının Mutlak Varlık karşısında anlamsızlaştığını sıklıkla vurgular. Dünya literatüründe Muhteşem Süleyman olarak adlandırılan Muhibbî'nin insan, varlık ve kulluk arasında bağı tekâmüle ermiş bir ruh hali ile onlarca beytinde yansıtması bu bakımdan önem arz eder.

Kaynaklar

Affifi, A. E. (1975). *Muhyiddin İbnü'l Arabi'nin tasavvuf felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 127.

Chittick, W. C. (2016). *Varolmanın boyutları.* İstanbul: İnsan.

Gündüz, İ. (1989). *Osmanlılarda devlet / tekke münasebetleri.* Ankara: Seha.

Kartal, A. Metafizik bir ilke olarak insan-ı kâmil. Keşkül Dergisi, S. 17.

Kılıç, M. E. (2006). haz. A. Sait Aykut, E. Efe Çakmak, Padişah-ı âlem olmak bir kuru gavgâ imiş. Cogito, S. 46, Bahar, 109.

Muhibbî Dîvânı, haz. C. Ak (1987). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 129.

Nasr, S. N. (2001). *Bilgi ve kutsal*. İstanbul: İz.

Spinoza, (2011). *Etika,* İstanbul: Dost.

Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre dîvanı tenkitli metin*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Elektronik kaynaklar

Aydın, M. S. İnsân-ı kâmil, TDV İslâm ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ insan-i-kamil (Erişim: 12.05.2019).

Duralı, T. Şiir, Fikriyat, Ağustos 2017, https://www.fikriyat.com/yazarlar/akademi/ teoman-durali/2017/08/04/siir, (Erişim: 23.04.2019).

Harman, Ö. F. Süleyman, TDV İslâm ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.t /suleyman#1 (Erişim: 01.06.2019).

Uludağ, S. Ma'rifet-i nefs, TDV İslâm ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ marifet-i-nefs (erişim: 23.04.2019).